

แนวทางการปฏิบัติการเชิงพุ่ม และลักษณะการวางพุ่ม ในพิธีการสำคัญต่าง ๆ

นายปริญญา จันเจริญ นักวิชาการศึกษา

หอวัฒนธรรมจังหวัดนครสวรรค์ : สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์

การจัดงานพิธีการหรือพิธีกรรมซึ่งเป็นกิจกรรมที่จัดขึ้นตามวาระหรือในโอกาสสำคัญต่าง ๆ นั้น นอกจากจะต้องอาศัยความเข้าใจถึงความละเอียดอ่อนและความพิถีพิถันในทุกขั้นตอนแล้ว พิธีการหรือพิธีกรรมยังเป็นแนวทางปฏิบัติที่สืบเนื่องต่อกันมาจนเกิดเป็นวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีเพื่อให้อนุชนรุ่นหลังหรือคนรุ่นใหม่ได้ศึกษาเรียนรู้และสืบสานไว้สืบทอด หากกล่าวถึงงานพิธีการหรือพิธีกรรมที่สำคัญต่าง ๆ อาจถูกจำแนกความหมายและแบ่งประเภทออกเป็นหลากหลายกิจกรรม แต่ในบทความนี้ผู้เขียนจะขออธิบายเนื้อหาโดยมุ่งประเด็นในส่วนที่มีความเกี่ยวข้องกับ “พานพุ่ม” เรื่องของลักษณะประเภทของพุ่ม แนวทางการปฏิบัติการเชิงพุ่ม และลักษณะการวางพุ่มในพิธีการสำคัญต่าง ๆ ทั้งนี้เพื่อเป็นแนวทางและแบบแผนให้กับหน่วยงานอื่น ๆ ภายในมหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์ได้นำไปปฏิบัติให้เป็นรูปแบบทิศทางเดียวกัน อีกทั้งจะเป็นการช่วยลดปัญหาหรือความผิดพลาดที่อาจเกิดขึ้นจากการปฏิบัติงานจริง ให้สามารถนำไปปรับประยุกต์ใช้กับงานพิธีการหรือพิธีกรรมต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้องและเหมาะสม ก่อนอื่นต้องทำความเข้าใจคำว่า “พิธีการ” กันเสียก่อน

คำว่า **พิธี** ตามพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ หมายถึง น. งานที่จัดขึ้นตามลัทธิหรือความเชื่อถือ ตามขนบธรรมเนียมประเพณี เพื่อความขลังหรือความเป็นสิริมงคล เป็นต้น ; แบบอย่าง, ธรรมเนียม ; การกำหนด ดังนั้น พิธี กล่าวคือ แบบที่พึงปฏิบัติหรืองานที่จัดทำขึ้นตามลัทธิประเพณีเพื่อความขลัง

พิธี จึงเป็นแบบแผนหรือแนวทางการปฏิบัติงานอย่างเป็นระบบ เป็นขั้นเป็นตอน อันจะทำงานที่จัดขึ้นดำเนินไปด้วยความถูกต้อง ราบรื่น เรียบร้อยและเหมาะสม เป็นไปตามรูปแบบงานที่กำหนดหรือตรงตามบรรล่วัตถุประสงค์ของการจัดงาน ผู้ที่ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ควบคุมดูแลและปฏิบัติพิธีนั้นเรียกว่า **พิธีกร** ซึ่งตามพจนานุกรมในฉบับเดียวกัน หมายถึง น. ผู้ดำเนินการในทางพิธี เช่น พิธีกรในงานมงคลสมรส เป็นต้น ; ผู้ดำเนินรายการ เช่น พิธีกรในการสัมมนา เป็นต้น พิธีกรจึงเป็นผู้ที่ทำหน้าที่แนะนำ ช่วยเหลือ ควบคุม ตลอดจนลงมือปฏิบัติการในพิธีต่าง ๆ เพื่อดูแลให้พิธีนั้น ๆ ดำเนินไปได้อย่างถูกต้อง ราบรื่น เรียบร้อยและเหมาะสมตรงตามวัตถุประสงค์ของงาน ด้วยเหตุผลนี้ พิธีกรหรือผู้ดำเนินงานจำเป็นต้องเป็นผู้ที่มีความรอบรู้ในเรื่องเกี่ยวกับพิธีการต่าง ๆ ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสุดท้ายของงานพิธี กล่าวคือ ต้องรู้และเข้าใจว่าปฏิบัติอะไรก่อน อะไรหลัง ช่วงไหนทำอะไร จัดอะไร เป็นอย่างไร สิ่งของอะไรควรอยู่ที่ใด และใครจะต้องเป็นผู้ปฏิบัติ ซึ่งหลักในการดำเนินงานของพิธีที่จะจัดขึ้นนั้น ต้องประกอบด้วยจุดรายละเอียดใหญ่ ๆ หลายประการ อาทิเช่น สถานที่จัดงาน วัสดุอุปกรณ์ของใช้ที่จำเป็นในการจัดงาน

กำหนดการหรือแนวทางในการปฏิบัติงานตามขั้นตอนพิธี ซึ่งเรียกว่า **พิธีการ** ตามพจนานุกรมฉบับเดียวกัน ได้ให้ความหมายคำว่าพิธีการ หมายถึง น. การที่เกี่ยวกับพิธีและแบบหนังสือทางทูต ซึ่งความจริงแล้ว หากพูดให้สามารถเข้าใจได้ง่ายยิ่งขึ้น คำว่า “พิธีการ” มาจากคำว่า “วิธีการ” นั่นเอง

ลักษณะของการจัดงานพิธีการหรือพิธีกรรมในแต่ละครั้ง ผู้จัดงานจำเป็นต้องมีความเข้าใจในรูปแบบของการจัดงานเสียก่อน อาจกล่าวได้ว่าลักษณะของการจัดงาน คือ รูปแบบหรือแนวทางการจัดงานที่จะส่งผลต่อการปฏิบัติงานหรือการจัดเตรียมวัสดุอุปกรณ์ในลำดับต่อไปด้วย โดยสามารถจำแนกรูปแบบงานออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑. งานทั่วไป ที่ชุมชนหรือชาวบ้านจัดตามประเพณีนิยม การจัดงานลักษณะนี้มีรูปแบบที่ไม่แน่นอน เป็นงานที่เกิดจากการปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาตามธรรมเนียมประเพณีนิยมของแต่ละท้องถิ่น เช่น พิธีเจริญพระพุทธมนต์ การทำบุญเลี้ยงพระ งานทำบุญตักบาตรข้าวสารอาหารแห้ง งานแต่งงาน งานบวช งานศพ ฯลฯ

๒. งานพิธีการ หรืองานแบบทางการ เป็นงานที่หน่วยงานหรือส่วนราชการเป็นผู้จัดขึ้น โดยยึดหลักการปฏิบัติของสำนักพระราชวัง กระทรวง หรือหน่วยงานต้นสังกัด ซึ่งในงานลักษณะนี้ จำเป็นต้องมีระเบียบแบบแผนมากกว่างานแบบทั่วไปตามแบบประเพณีนิยม เช่น งานพิธีถวายพระพรชัยมงคล เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษาหรือวันพระราชสมภพของพระบรมวงศานุวงศ์ วันยุทธหัตถี วันรัฐธรรมนูญ วันคล้ายวันสถาปนา ฯลฯ

เมื่อเข้าใจบริบทพื้นฐานของคำว่าพิธีการแล้ว ต่อไปผู้เขียนจะเข้าประเด็นเชิงลึกถึงในส่วนเนื้อหาที่มีความเกี่ยวข้องกับ “**พานพุ่ม**” เป็นส่วนประกอบหนึ่งในพิธีการ พิธีกรรม หรือกิจกรรมนั้น ๆ โดยจำแนกแบ่งไปตามคุณลักษณะของพานพุ่มต่าง ๆ

ความหมายของคำว่า พานพุ่ม

พานพุ่ม เป็นการประสมค่านามเข้าด้วยกันจำนวน ๒ คำ ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ ให้ความหมายไว้ดังนี้

พาน หมายถึง น. ภาชนะมีเชิงประเททหนึ่ง มีหลายชนิด บางชนิดมีรูปทรงคล้ายจาน บางชนิดมีรูปทรงคล้ายขัน เชิงมีรูปร่างต่าง ๆ กัน ใช้สำหรับใส่สิ่งของมีดอกไม้ธูปเทียน เป็นต้น พานเป็นเพียงภาชนะสำหรับรองรับพุ่ม พานจึงไม่ใช่เครื่องบูชาหรือสักการะ

พุ่ม หมายถึง น. ลักษณะกิ่งก้านของต้นไม้ที่รวมกัน มีทรงเกือบกลมยอดนูนคล้ายกระพุ่มมือหรือสิ่งอื่นที่มีลักษณะคล้ายคลึงเช่นนั้น เช่น ต้นมะขามแตกกิ่งก้านเป็นพุ่ม พุ่มต้นเข็ม, ชื่อดอกไม้ไฟอย่างหนึ่งใช้ดอกไม้เทียนเสียบซี่ไม้เป็นชั้น ๆ กลางพวงเป็นรูปพุ่ม

พานพุ่ม จึงหมายถึง พานที่มีดอกไม้หรือวัสดุอื่น ๆ นำมาประดิษฐ์ประดอยจัดแต่งเป็นทรงพุ่ม แล้วนำไปวางบนพาน เพื่อนำไปเป็นเครื่องบูชาหรือสักการะสิ่งทีเคารพนับถือ อาทิ พระรัตนตรัย พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และบรรพบุรุษที่เคารพนับถือ เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเคารพและความรักดี ในโอกาสต่าง ๆ พานพุ่มจึงถือเป็นเครื่องบูชาสักการะชั้นสูงชนิดหนึ่งของไทย

บางความเชื่อหรือความศรัทธาได้เปรียบเทียบ พานพุ่ม ให้เป็นลักษณะคล้ายดอกบัวตูมก็มี บ้างก็เป็นรูปลักษณะคล้ายมือพนมก็มี ด้วยลักษณะรูปทรงกลมมีปลายยอดแหลม ซึ่งเรียกรูปลักษณะนี้ว่า **พุ่มทรงข้าวบิณฑ์** ตามพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ ได้ให้ความหมายของคำว่า พุ่มทรงข้าวบิณฑ์ หมายถึง น. เครื่องบูชา ทำด้วยข้าวบิณฑ์ ตั้งบนภาชนะเช่นพาน เรียกรูปทรงที่มีลักษณะเช่นนั้นว่า ทรงข้าวบิณฑ์ หรือ พุ่มข้าวบิณฑ์ ; หรือเรียกภาษาไทยแบบหนึ่งผูกเขียนในรูปทรงเช่นนั้นว่า ลายทรงข้าวบิณฑ์ หรือ ลายพุ่มข้าวบิณฑ์

ประเภทของพานพุ่ม

๑. **พานพุ่มเทียน** คือ การนำเทียนไขหรือเทียนขี้ผึ้งมาหลอมแล้วเทลงในแบบที่เป็นทรงพุ่ม เมื่อได้รูปร่างเทียนที่เป็นทรงพุ่มแล้ว จะนำมาวางไว้บนพาน เรียกว่า พุ่มเทียน ซึ่งถือเป็นโบราณราชประเพณี ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ได้สืบสานมาโดยลำดับในพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศล ถวายพุ่มเทียน บูชาแก่พระรัตนตรัย หรือถวายพระสงฆ์ เนื่องในเทศกาลเข้าพรรษาของทุกปี พานพุ่มเทียนจึงไม่ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องบูชาหรือสักการะสถาบันพระมหากษัตริย์

๒. **พานพุ่มดอกไม้** คือ ช่างประดิษฐ์ดอกไม้ไทยจะนำดอกไม้สดได้แก่ ดอกบัว ดอกกุหลาบ ดอกจำปี ดอกบานไม่รู้โรย หรือดอกไม้อื่น ๆ มาจัดแต่งเป็นทรงพุ่ม มีลักษณะคล้ายพนมมือ นำมาตั้งไว้บนพาน แล้วนำไปตั้งบูชาพระรัตนตรัย หรือนำไปวางเป็นเครื่องสักการะสถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งแล้วแต่กรณี

๓. **พานพุ่มเงิน-พุ่มทอง** คือ การนำผ้าตาดเงินตาดทองมาประดิษฐ์ มีพู่ห้อยระย้า แล้วนำมาจัดตกแต่ง ประกอบกับวัสดุต่าง ๆ เป็นทรงพุ่ม นำมาตั้งไว้บนพาน แล้วนำไปตั้งบูชาหรือนำไปวางเป็นเครื่องสักการะ ซึ่งแล้วแต่กรณี

ก) พานพุ่มเทียน

ข) พานพุ่มดอกไม้

ค) พานพุ่มเงิน-พุ่มทอง

ภาพแสดง ประเภทของพานพุ่ม

แนวทางการปฏิบัติเกี่ยวกับการเชิญพานพุ่ม และการวางพานพุ่ม

ในส่วนนี้ ผู้เขียนจะขออธิบายคุณลักษณะของการนำ “พานพุ่มเงิน-พุ่มทอง” ไปใช้เป็นเครื่องบูชา หรือสักการะ เนื่องในโอกาสพิธีการหรือพิธีกรรมสำคัญต่าง ๆ โดยยึดตามแบบที่สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์นำมาปฏิบัติ ซึ่งเป็นไปตามคุณลักษณะของงานพิธีการหรือพิธีกรรม ที่มีความเกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์ เพื่อเป็นแนวทางในการเชิญและการวางพานพุ่มเงิน-พุ่มทอง ได้จำแนกออกเป็น ๒ รูปแบบ กล่าวคือ ๑. การตั้งเป็นเครื่องบูชา และ ๒. การวางเป็นเครื่องสักการะ

๑. การตั้งเป็นเครื่องบูชา

เป็นการตั้งพานพุ่มไว้ประจำบนโต๊ะหมู่บูชาหรือสถานที่ที่จัดเตรียมไว้ เพื่อใช้เป็นเครื่องบูชา หากพานพุ่มมีพู่ห้อยระย้าให้หันพู่ออกมาด้านหน้าผู้วาง หากเป็นพานพุ่มเงิน-พุ่มทอง ให้จัดตั้งพานพุ่มทอง ไว้ทางด้านขวาของพระบรมฉายาลักษณ์ หรือพระฉายาลักษณ์ (ด้านซ้ายมือของผู้วาง) และวางพานพุ่มเงิน ไว้ทางด้านซ้ายของพระบรมฉายาลักษณ์ หรือพระฉายาลักษณ์ (ด้านขวามือของผู้วาง)

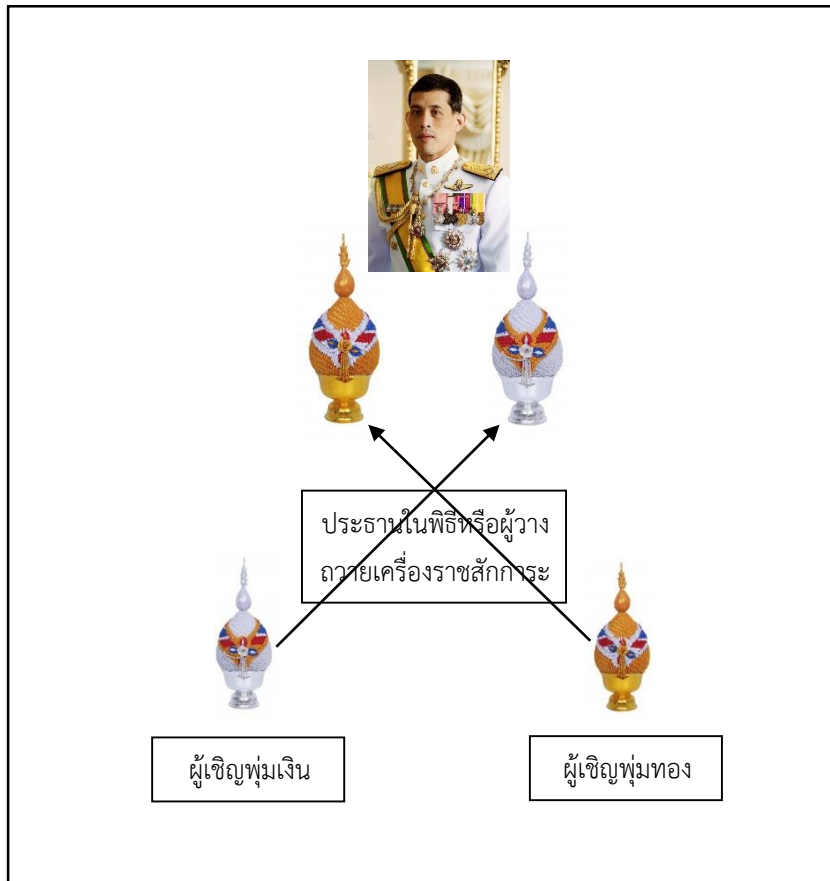
ภาพแสดง ตัวอย่างลักษณะการวางพานพุ่มเงิน-พุ่มทอง ตั้งเป็นเครื่องบูชา แบบโต๊ะหมู่ ๙
ที่มา : กรมประชาสัมพันธ์, ๒๕๖๖. [HTTP://PHRALAN.IN.TH/NEWSDETAIL.PHP?ID=10&D=2506](http://phralan.in.th/newsdetail.php?id=10&d=2506)

๒. การวางเป็นเครื่องสักการะ

จะนิยมวางเพียง ๑ พาน หรือ ๑ คู่ ตามความเหมาะสม นิยมใช้แบบที่มีพุระย้า โดยหันพุไปทาง สิ่งที่จะทำการสักการะ สำหรับการวางพุ่มเงิน-พุ่มทองเป็นเครื่องสักการะ ควรจัดผู้เชิญพานเดินตามหลัง ประธานในพิธี หรือผู้วาง สำหรับขั้นตอนในการวางพานพุ่มเงิน-พุ่มทองของฝ่ายพิธี กรรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม ได้อธิบายในการวางพานพุ่มเงิน-พุ่มทอง โดยแยกออกเป็น ๒ กรณี คือ

๑) กรณีประธานในพิธี เป็นผู้วางเพียงชุดเดียว

เมื่อเริ่มพิธีการ ผู้เชิญพุ่มทองจะอยู่ทางด้านขวามือของประธานในพิธี และผู้เชิญพุ่มเงิน จะอยู่ทางด้านซ้ายมือของประธานในพิธี เมื่อถึงเบื้องหน้าพระบรมฉายาลักษณ์ หรือพระฉายาลักษณ์ ประธานในพิธีถวายความเคารพ และหันมารับพุ่มทองจากผู้เชิญทางด้านขวามือของประธานในพิธี แล้วนำพุ่มทองไปวางเป็นเครื่องสักการะไว้ด้านซ้ายของประธานในพิธี และหันมารับพุ่มเงินจากผู้เชิญทางด้านซ้ายมือของประธานในพิธี แล้วนำพุ่มเงินไปวางเป็นเครื่องสักการะไว้ทางด้านขวาของประธานในพิธี จากนั้นจึงเปิดกรวยกระทงดอกไม้ธูปเทียนแพ หลังจากนั้นทั้งหมดถวายความเคารพพร้อมกัน

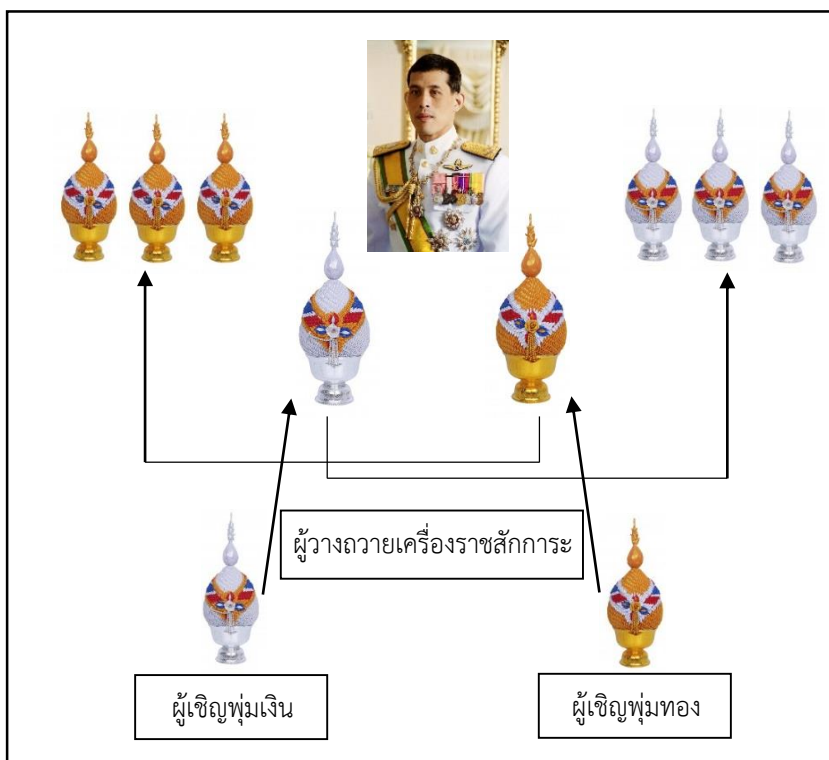
ภาพแสดง ตัวอย่างลักษณะแผนผังการเชิญและการวางพานพุ่มเงิน-พุ่มทอง
กรณีประธานในพิธี เป็นผู้วางเพียงชุดเดียว

ภาพแสดง ตัวอย่างลักษณะการเชิญและการวางพานพุ่มเงิน-พุ่มทอง
ที่สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์ได้นำมาปฏิบัติ

๒) กรณีหน่วยงานต่าง ๆ ร่วมวางในพิธี

ให้ปฏิบัติเช่นเดียวกับกรณีประธานในพิธีเป็นผู้วางในแบบที่ ๑ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่กรณีที่มีหน่วยงานต่าง ๆ เข้าร่วมวางในพิธีนี้ ได้มีการจัดเตรียมโต๊ะหรือแท่นวางพานพุ่มแยกออกมาต่างหาก ทางด้านหน้ากึ่งกลางของพระบรมฉายาลักษณ์ หรือพระฉายาลักษณ์ โดยมีเจ้าหน้าที่ จำนวน ๒ คน เป็นผู้ปฏิบัติงานในพิธีสำหรับเดินย้ายสลับพานพุ่มเงิน-พุ่มทอง ซึ่งให้ผู้วางจากหน่วยงานต่าง ๆ วางพานพุ่มทองไว้ทางด้านขวามือของผู้วางก่อน แล้วจึงวางพานพุ่มเงินทางด้านซ้ายของผู้วาง โดยให้หันพู่เข้าไปทางพระบรมฉายาลักษณ์ หรือพระฉายาลักษณ์ เมื่อกวางเสร็จเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานจะเป็นผู้เชิญพานพุ่มทั้ง ๒ พานสลับกัน แล้วนำไปวางไว้ในสถานที่ที่จัดเตรียมไว้ต่างหาก โดยให้พานพุ่มทองอยู่ด้านซ้ายมือของผู้วาง และพานพุ่มเงินอยู่ขวามือของผู้วาง และหันพู่ออกเช่นเดียวกับการตั้งเป็นเครื่องบูชา

ภาพแสดง ตัวอย่างลักษณะแผนผังการเชิญและการวางสลับพานพุ่มเงิน-พุ่มทอง
กรณีมีหน่วยงานต่าง ๆ ร่วมวางในพิธี

ภาพแสดง ตัวอย่างลักษณะการเซียมและการวางสลัปพานพุ่มเงิน-พุ่มทอง
ที่สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์ได้นำมาปฏิบัติ

จากขั้นตอนในการปฏิบัติงานการเซียมพุ่ม และลักษณะการวางพุ่มในพิธีการสำคัญต่าง ๆ นั้น ผู้เขียนมีความเห็นว่า การเซียมพุ่มและการวางพุ่มนั้น เป็นเพียงองค์ประกอบหนึ่งของงานพิธีการ โดยในพิธีนั้นยังมีส่วนประกอบของรายละเอียดปลีกย่อยในด้านอื่น ๆ ที่มีความละเอียดอ่อนและความพิถีพิถัน ในทุกขั้นตอนอีกหลายรายการ ซึ่งไม่สามารถลงรายละเอียดเชิงลึกไว้ได้ทั้งหมดในบทความนี้ ด้วยเหตุนี้เอง จึงทำให้แต่ละหน่วยงานต่างมีบริบทและรูปแบบกิจกรรมที่แตกต่างกัน อาจเนื่องมาจากหลายปัจจัยทั้งด้านสถานที่ ที่ใช้ประกอบกิจกรรมมีขนาดรูปแบบลักษณะกว้างขวางต่างกัน จึงส่งผลทำให้แต่ละหน่วยงานพยายามสรรหา คัดเลือกวิธีการและขั้นตอน เพื่อกำหนดรูปแบบให้เป็นแนวทางในการนำไปปฏิบัติที่ต่างกันออกไปด้วย ทั้งนี้ ยังคงจำเป็นต้องคำนึงถึงความถูกต้องโดยยึดหลักการปฏิบัติของสำนักพระราชวัง กระทรวง หรือหน่วยงานต้นสังกัดที่ได้กำหนดรูปแบบกิจกรรมขึ้น เพื่อให้เกิดความถูกต้อง เหมาะสม และทำให้พิธีการมีความราบรื่น เรียบร้อย และสวยงามมากที่สุด

ภาพแสดง การจัดพิธีถวายชัยมงคล เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เมื่อวันที่ ๒๘ กรกฎาคม ๒๕๖๕ ณ ศูนย์ประชุมและนิทรรศการนานาชาติ มหาวิทยาลัยราชภัฏ
นครสวรรค์ ศูนย์การศึกษาย่านมัทรี

อ้างอิง

กรมการศาสนา. **แนวทางการดำเนินงานศาสนพิธี**. กระทรวงวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ :

โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, ๒๕๕๑.

ชวลิต ศิริภิรมย์. **การจัดโต๊ะหมู่บูชา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ :

โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๕๓.

ชวลิต ศิริภิรมย์, โอสดี ราษฎร์เรือง. **คู่มือการปฏิบัติศาสนพิธีเบื้องต้น**. กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม.

โรงพิมพ์ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, ๒๕๕๖.

ชวลิต ศิริภิรมย์. **เอกสารวิชาการ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. ฝ่ายพิธี กรมการศาสนา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา,

๒๕๒๘.

ทรงวิทย์ เจริญกิจจนลาภ. **คู่มือการจัดงานพิธีการและเกร็ดความรู้ที่เกี่ยวข้อง**. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยี

ราชมงคลสุวรรณภูมิ. ๒๕๖๕

_____ **คู่มือการจัดงานพิธีการ**. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลสุวรรณภูมิ. ๒๕๕๔.

ทองสุข มั่นตาทร. **คล้ายสงฆ์พิธีกร : พิธีการ**. บริษัท เพ็ญพรินตึง จำกัด, ๒๕๔๒.

ฝ่ายพิธี กองศาสนูปถัมภ์ กรมการศาสนา. **คู่มือพิธีการและการปฏิบัติพิธีการทางพระพุทธศาสนา**.

พิมพ์ครั้งที่ ๕. กระทรวงวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย,

๒๕๔๙

ยิ่งเยาวลักษณ์ กระสันนันทน์. **ชีวิตและวัฒนธรรมไทย**. พัฒนาวิชาการ. กรุงเทพฯ : ๒๕๓๕

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔**. สืบค้นออนไลน์, ๒๕๖๕.

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. **งานพิธีการต่างๆ สำหรับผู้บริหาร**. กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๐.

สำนักพระราชวัง. **รวมเรื่องและข้อปฏิบัติเกี่ยวกับราชสำนัก**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๗.